

DE JONGEN VAN DE STOOMMACHINE

Een Amsterdamse familietragedie

Ronald Kousbroek

Afbeeldingen titelpagina

Henry Philip Manus (1912-1996)

Joods Historisch Museum

Collectie Merkelbach

224B011

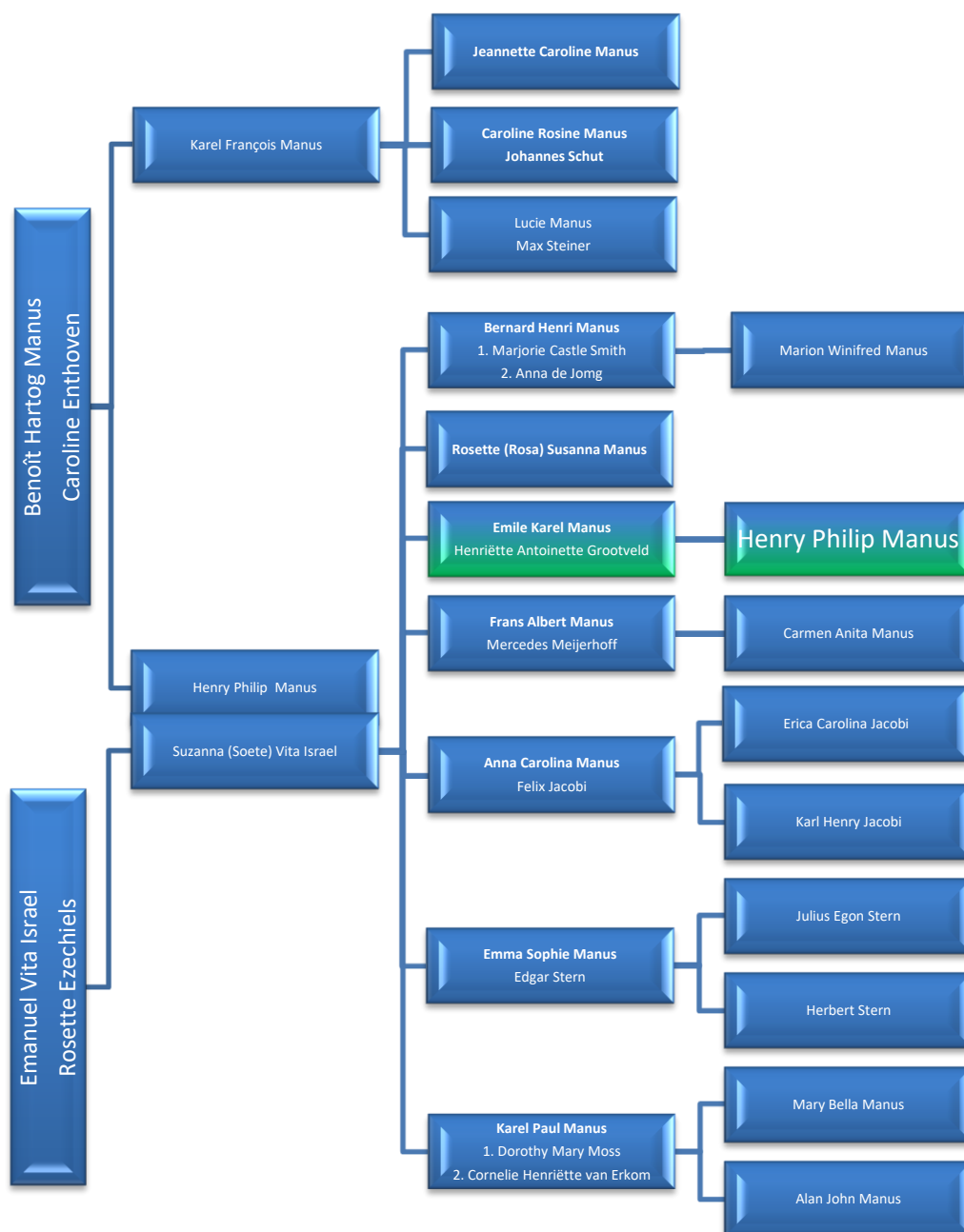
1931

Stoommachine

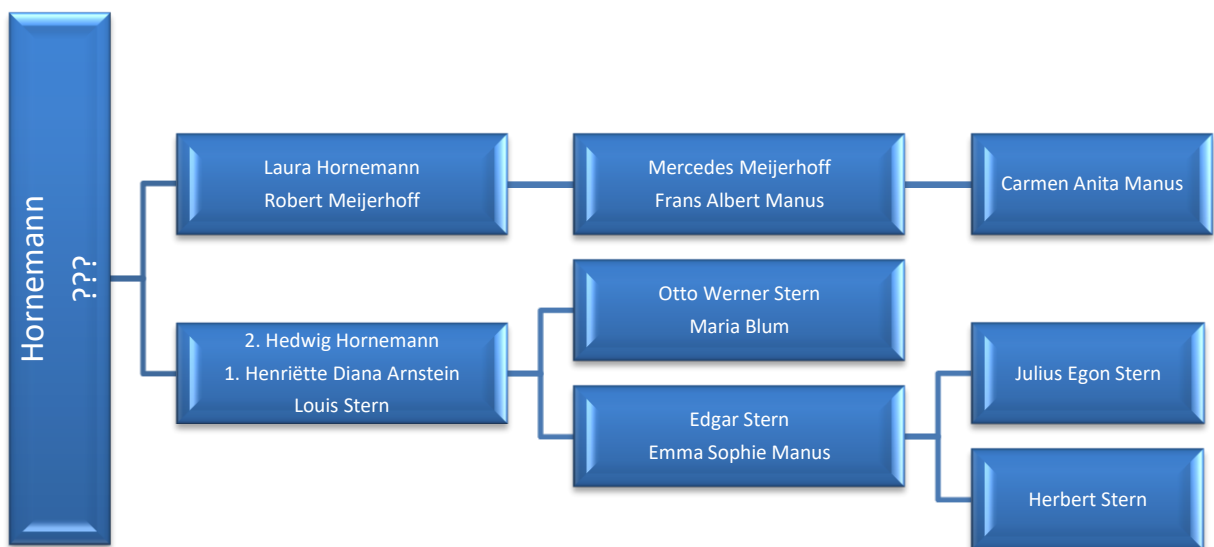
Eigen foto

© Ronald Kousbroek, 2022

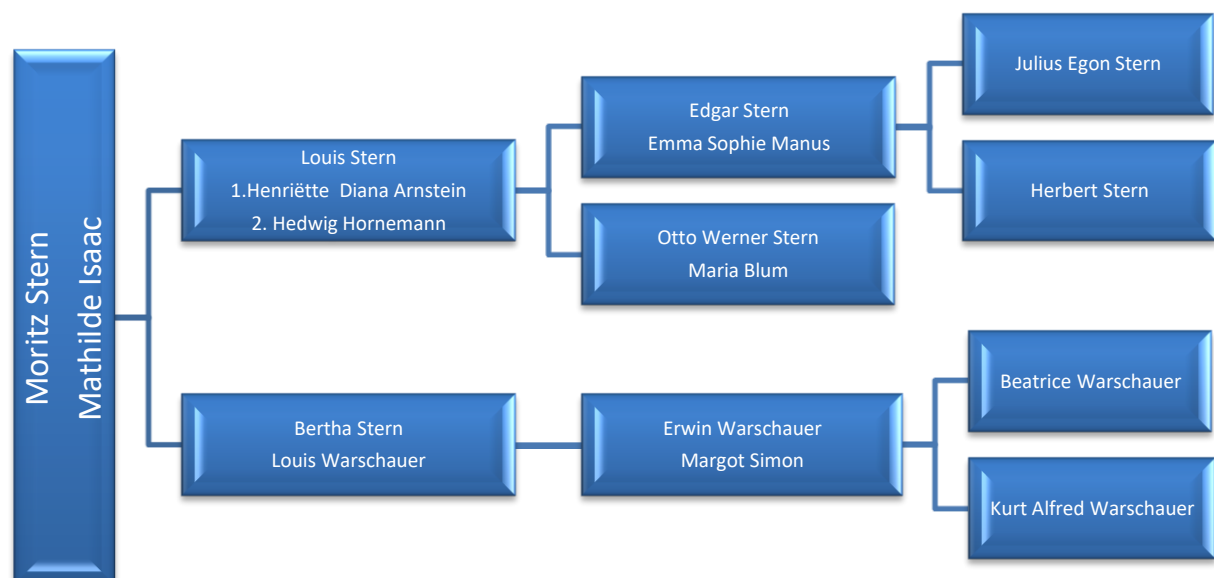
Familieverbanden

Overzicht familie Manus – Jacobi - Stern

Overzicht familie Hornemann – Meijerhoff - Stern – Manus

Overzicht familie Stern – Manus - Warschauer

Inleiding

In mijn kamer staat al jaren een speelgoed stoommachine. Vroeger heb ik er samen met mijn vader vaak meegespeeld. Van Meccano maakte ik allerlei constructies die ik dan door stoom liet aandrijven.

Mijn vader heeft de stoommachine van zijn tante gekregen, die zij weer op haar beurt van de familie, waar zij als kindermisje in dienst was, voor haar neefje had meegekregen. Mijn vader, geboren in 1920, was acht jaar jonger dan de jongen uit deze familie en omdat deze jongen enig kind was werd soms overtollig speelgoed op deze manier doorgeschoven naar mijn vader. Voor de kenners: het is een horizontale stoommachine van de firma Georges Carrette & Company uit Nürnberg en stamt uiterlijk uit 1917 toen de productie onder deze firmanaam werd gestopt. Nu het peilglas van de stoomketel stuk is staat hij als stille getuige van een ver verleden in zijn volle glorie te pronken.

Over de herkomst van de stoommachine was bij niet meer bekend dan dat hij van de familie Manus uit Amsterdam afkomstig was. Dat dit een belangrijke familie was concludeerde ik als kind uit de toon waarover men over de familie sprak. In mijn gedachten werd de naam met hoofdletters uitgesproken, maar verder ging mijn belangstelling als kind niet.

Tot een paar jaar geleden ik benieuwd werd naar de jongen van de stoommachine. Wie was hij en wat was er van hem geworden?

Met niet meer dan de naam Henry Manus begon mijn speurtocht op internet naar de oorspronkelijke eigenaar en bracht me uiteindelijk in Amerika bij zijn kinderen. Mede met hun informatie kon ik een goed beeld van hun vader schetsen, maar aan de hand van overige gevonden gegevens, waaronder een familiefoto uit 1931, ook die van zijn verdere familie. Een triest beeld met de Shoah als onoverkoombaar struikelblok.

Henry Philip Manus

Henry Philip Manus, zoals hij voluit heet, is op 22 augustus 1912 in Amsterdam geboren als zoon van de joodse Emile Karel Manus en Nederlands-Hervormde Henriëtte (Henny) Antoinette Grootveld.

Zijn grootouders van vaderskant waren Henry Philip Manus (1851-1931) en Soete Vita Israel (1858-1939). De familie Manus waren bekende tabakshandelaren, terwijl de familie Vita Israel sinds 1782 Amsterdamse diamanthandelaren waren.

Zijn moeder was een dochter van Jan Arie Fredrik Grootveld (1865-1939) en Hendrika Antonetta Blickman (1889-1985). Jan Grootveld was meer operette-komiek dan acteur. Hij was de zoon van de decorateur Jan

Het jonge gezin met kindermisje

Picture by courtesy to Carol McGhee-Manus

Grootveld (1821-1890) en begon zijn loopbaan in 1891 bij *Kreukniet en Poolman* in het toenmalige middelpunt van het uitgangsleven, de Salon de Variétés in de Amstelstraat, waar hij ook aan revues meewerkte. Meer en meer legde hij zich op de operette toe, in welk genre hij vele jaren actief was. Later speelde hij ook weer toneel. Hij vierde op 25 januari 1916 zijn 25-jarig jubileum in het Rembrandttheater bij het Max Gabriëls Operettegezelschap.^{1,2}

Jan Grootveld in 1916 als Anatole de Montbrison in de operette *De mooie Cubaansche*

Nadat Henry geboren was verhuisden zijn ouders in november 1912 van de Nicolaas Witsenkade 94 naar de Honthorststraat 30 in Amsterdam. Vanaf die

¹ http://theaterencyclopedie.nl/wiki/Jan_Grootveld

² <http://401dutchdivas.nl/discography/388-1899-1903-nederlandse-opnamen-intro.html>

tijd trad een kindermisje in dienst bij de familie, juffrouw Kousbroek. Tot 3 december 1928 zal Dorothea Maria Kousbroek (mijn 'tante Dora') bij de familie blijven inwonen.

Henry groeide als kind op in een welgestelde omgeving. Op vijfjarige leeftijd gaat hij naar de kleuterschool om vervolgens een jaar later naar de Cornelis Vrijschool in de Van de Veldestraat te gaan. Op zijn twaalfde gaat hij naar het Amsterdams Lyceum aan het Valeriusplein, maar na twee jaar worstelen maakt hij de overstap naar de Handelsschool aan het Raamplein.

Ondertussen is hij ook veel te vinden bij zijn grootouders Manus in Baarn. Samen met zijn neven en nichten brengt hij daar veel tijd door met het opvoeren van toneelstukjes voor de ouders, paardrijden en tennis. Maar vooral de door zijn tante Rosa Manus gemaakte Brusselse wafels vonden gretig aftrek.

Het is een foto uit 1931 die een blik geeft op de hele familie, samen bij elkaar in Baarn voor de viering van de 80^e verjaardag van opa Manus. Een familie die dan nog in onwetendheid is welk lot hen een aantal jaren later zou treffen.

De familie Manus bijeen in Baarn, op mogelijk 21 juli 1931 voor de 80^e verjaardag van Henry Philip Manus

Atria 100006350
B. Huisingh

Grootouders Manus-Vita Israel

Als centraal middelpunt zien we Henry Philip Manus senior (1851-1931) met zijn vrouw Suzanna (Soete) Vita Israel (1858-1939). Zij zijn op 23 april 1879 in Amsterdam getrouwd. Voor die tijd een bijzonder huwelijk tussen een Asjkenazische en Sefardische familie.

Hij was een bekende Amsterdamse tabakshandelaar die het aanvankelijk bescheiden bedrijf, door zijn vader Benoît Hartog Manus in 1836 opgerichte grossiersfirma B.H. Manus aan de Kloveniersburgwal 21-23, tot een van de grootste onder de Amsterdamse tabakshuizen had weten op te bouwen en zich daarbij

Henry Philip Manus

Stadsarchief Amsterdam
Collectie Merkelbach
010164021336

een aanzienlijk vermogen had verworven.

In de zaak is naast Henry Philip Manus (sinds 1867) ook zijn broer Karel François Manus werkzaam. De laatste treedt op 1 januari 1892 uit de zaak en overlijdt op 10 januari 1892. Na het overlijden van Benoît Hartog Manus in 1899 wordt de zaak voortgezet door zijn oudste (en nu enige) zoon Henry Philip Manus.

Kloveniersburgwal 21-23; circa 1920

Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, FT00200002000001

Hij pakt de zaak voortvarend aan. In 1903 wordt in zijn opdracht een groot tabakspakhuis aan de Binnen-Amstel en Zwanenburgerstraat gebouwd met zijgevel in de Korte Houtstraat. Dit gebouw komt op de plaats van de voormalige diamantfabriek van de 'Diamant Slijperij Maatschappij'. Dit gedeelte van de Amstel bestaat overigens niet meer; vanaf 1986 staat er de Stopera.

Op 1 januari 1909 wordt een vennootschap aangegaan tussen Henry Philip Manus en zijn zonen Bernard Henri Manus, Emile Karel Manus en Frans Albert Manus.

Vanaf 1920 heet de firma B.H. Manus Tabakshandel en is dan al vanaf 1913 gevestigd in een nieuw kantoorpand aan het Rokin 75-79.

Op 6 augustus 1921 wordt Henry Philip Manus tot president-commissaris benoemd en worden zijn drie zonen allen directeur.

Rokin 75-79

Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, FT010107000253

Andere commissarissen zijn o.a. George Hijmans (zwager van Karel François Manus), Siegfried Paul Daniel May (medevenoot van de bank Lippmann, Rosenthal & Co aan de Nieuwe Spiegelstraat) en vanaf 28 maart 1924 Edgar Stern (echtgenoot van Emma Sophie Manus en zwager van de drie directeuren).

Op 19 mei 1938 treden de twee nog levende directeuren, Bernard Henri Manus en Emile Karel Manus, zich terug uit zaak (Frans Albert Manus is op 6 oktober 1925 al als directeur teruggetreden en in 1935 overleden) en wordt de firma overgenomen met als nieuwe directeuren: Arie Cornelis Brink en Jacob de Bruin. Bernard Henri Manus wordt commissaris in de nieuwe N.V.

Op 8 januari 1953 vertrekt de firma uit Amsterdam en wordt gevestigd aan de Westerlaan 25 te Aerdenhout; dit is het adres van Johannes Adrianus Cornelis Steur, directeur van N.V. Steur's Tabakshandel Maatschappij in

Amsterdam en vanaf 19 mei 1938 een van de commissarissen.

Daarnaast was Henry Philip Manus senior beroemd als postzegelverzamelaar.³ Hij had een van de kostbaarste collecties ter wereld, waaronder de in 1909 voor 1.800 Engelse ponden gekochte *Blauwe Mauritius*, die na zijn dood in het bezit komt van onder andere Carol II van Hohenzollern-Sigmaringen, van 8 juni 1930 tot 6 september 1940 koning van Roemenië. De omvangrijke postzegelverzameling wordt na zijn dood in 1932 geveild. De gehele collectie had een waarde van destijds 1.200.000 gulden.⁴

Zijn vrouw Soete Vita Israel stamt uit een uit Venetië afkomstige Sefardische familie die sinds 1782 rond het Weesperveld in Amsterdam in diamanten handelden. Haar vader Emanuel Vita Israel (1831-1915) is ook makelaar in diamanten en heeft onder meer in 1901 de edelstenen geleverd voor het Nationaal Huldeblijk, bestaande uit een diadeem, collier en armbanden, geschonken aan Koningin Wilhelmina der Nederlanden ter gelegenheid van haar huwelijk. Daarnaast is hij ook leverancier aan andere koningshuizen.

Binnen de Portugees Israëlitische Gemeente vervult hij diverse vooraanstaande functies. Zo was hij voorzitter van het Weesmeisjes-Gesticht *Mezon Abanot*, lid kerkenraad Portugees Israëlitische Gemeente en voorzitter-penningmeester van de reeds uit 1615 stammende *Gebroederschap Santa Companhia de Dotar Orphas e Donzellas* (kortweg *Dotar*).

Haar moeder, Rosette Ezechiels (1831-1884), stamt uit een invloedrijk Rotterdams bankiersgezin. Haar oom Daniël Mozes Ezechiels (1782-1855) was in 1824 de eerste jood die in de Rotterdamse gemeenteraad werd gekozen.

Soete Vita Israel

Stadsarchief Amsterdam
Collectie Merkelbach
010164021341

Het echtpaar kreeg zeven kinderen:

1. Bernard Henri Manus	(1880-1940)
2. Rosette Susanna (Rosa) Manus	(1881-1942)
3. Emile Karel Manus	(1883-1960)
4. Frans Albert Manus	(1884-1935)
5. Anna Carolina Manus	(1885-1975)
6. Emma Sophie Manus	(1890-1942)
7. Karel Paul Manus	(1894-1943)

Het gezin behoorde al jaren tot een van de rijkste families van Amsterdam gezien de gepubliceerde aanslagen in 's Rijks Directe Belastingen. De opvoeding die zij hun kinderen gaven is, ondanks de vrijzinnig joodse achtergrond, geheel seculier geweest. Dit kwam mede tot uiting in het aantrekken van niet-joods huispersoneel dat niet op de hoogte was van bijvoorbeeld de joodse tradities en spijswetten.

Ze richtten zich met name op de Amsterdamse bourgeoisie, de stand waartoe zij zich mochten rekenen. Zij konden zich de luxe permitteren van een Engelse en Franse gouvernante, goede particuliere scholen, zoals een lagere school aan de Keizersgracht en voor de meisjes de Middelbare School voor Meisjes aan de Herengracht 476, ook wel de 'gouden meisjesschool' genoemd vanwege de ligging in de Gouden Bocht en de vergulde letters aan de voorgevel. De kinderen leefden een beschermd en onbezorgd leven. Door erfenissen van grootmoeder Caroline Manus-Enthoven (in 1892) en grootvader Benoît Hartog Manus (in 1899) zijn de zeven kinderen en hun drie nichtjes al op jonge leeftijd zeer vermogend.

³ Clara M. Meijers; *Een moderne vrouw van formaat; Leven en werken van Rosa Manus*; Brill, Leiden, 1946

⁴ De Telegraaf, 22 september 1932

Het gezin woont in het begin aan de Kloveniersburgwal 72, waar hun eerste vijf kinderen worden geboren, om in 1885 naar de Plantage Parklaan 15 te verhuizen, waar Emma en Karel ter wereld komen. In 1923 verhuizen Henry en Soete, samen met hun ongetrouwde dochter Rosa naar Villa Parkwijk aan de Wilhelminalaan 3 in Baarn, een pand dat ze al enkele jaren als vakantiehuis bezitten.

Het huis aan de Plantage Parklaan blijft nog wel in bezit van de familie totdat hier op 3 mei 1934 de Vereniging Centraal Israëlietisch Krankzinnigengesticht (C.I.K.) uit plaatsgebrek in het Apeldoornsche Bos een nieuwe afdeling opent. Dat werd het A.C. Wertheim-huis. Het tehuis voorzag voornamelijk in de nazorg van mannelijke ex-psychiatrische patiënten uit de omgeving van Amsterdam. Op 3 februari 1943 is het huis door de Duitsers leeggehaald. In totaal zijn 32 personen gedeporteerd en in Auschwitz en Sobibor vermoord. Nadat daarna het gebouw in gebruik is genomen door de Wehrmacht is het pand in de hongerwinter 1944 totaal geplunderd voor brandhout en in 1948 gesloopt en vervangen door nieuwbouw

Nadat op 24 oktober 1931 Henry Philip Manus senior overlijdt wordt zijn dochter Rosa aangewezen als executeur-testamentair. De afwikkeling van de erfenis geeft grote problemen met haar broers en zussen. De opkomende crisis en de slechte bedrijfsvoering van de tabakshandelsfirma door haar twee oudste broers hadden inmiddels een groot gat in het familiekapitaal geslagen, zodat er niets anders op zat om het huis in Baarn te verkopen.

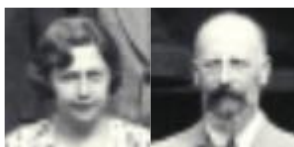
In oktober 1932 wordt het huis in Baarn verkocht en ontruimd en vertrekken Soete, haar dochter Rosa en haar kleindochter Carmen Manus, de dochter van haar zoon Frans Albert, naar Amsterdam. Daar koopt Soete een luxe appartement in het etagehuis Oldenhoeck aan de Jacob Obrechtstraat in Amsterdam-Zuid van een van de oorspronkelijke opdrachtgevers, mr. De Vlaming. Zij gaan op nummer 67 ^I rechts wonen.

Als op 15 januari 1939 Soete overlijdt beginnen de financiële zorgen voor Rosa. Zij moet haar broers en zussen hun deel van de erfenis uitkeren, maar heeft daar de financiële middelen niet voor. Begin 1940 ontslaat zij haar chauffeur om te bezuinigen om uiteindelijk in augustus 1940 het huis aan de Jacob Obrechtstraat aan Cornelis H. Lenshoek (1902), arts neurochirurgie, te verkopen, die er vanaf 28 augustus 1940 gaat wonen.

Rosa zal dan bij haar zus Emma aan de Minervalaan 54^{II} intrekken.

Tante Anna Manus

Voorafgaand aan de Duitse inval op 10 mei 1940 was het de familie al duidelijk wat hen als Joden stond te wachten.

Anna en Felix Jacobi

Detail familiefoto

Zijn tante Anna Carolina was op 21 november 1911 in Amsterdam getrouwd met de in 1883 in Straatsburg geboren joodse Felix Jacobi. Na het huwelijk vertrekt het echtpaar naar Berlijn, waar Felix gynaecoloog is en een eigen kliniek heeft. Ze wonen aan de Pragerplatz 1 in Berlijn-Wilmersdorf.

Berlin-Wilmersdorf, Pragerplatz, 1911

Postcard; www.akpool.co.uk/postcards/34679-postcard-berlin-wilmersdorf-pragerplatz-motzstrasse-1911

Op 7 oktober 1915 wordt hun eerste kind geboren, Erica Carolina Jacobi. Gedurende het laatste deel van de Eerste Wereldoorlog, als Felix als medisch officier dienst doet in het Duitse keizerlijke leger, wonen moeder met dochter van september 1917 bij haar ouders aan de Plantage Parklaan tot zij op 18 november 1919 weer teruggaan naar hun woning in Berlijn. Daar wordt op 5 augustus 1921 hun zoon Karl Henry Jacobi geboren.

Vanaf 1933, en met name na de Neurenbergerwetten van 15 september 1935, verandert de politieke situatie dramatisch voor joden. Van toepassing op het Jodenbeleid waren het *Reichsbürgergesetz* en het *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*. Het *Reichsbürgergesetz* hield in dat enkel Duitsers en mensen van aanverwant bloed beschouwd werden als *Reichsbürger* en dat alleen zij aanspraak konden maken op hun politieke rechten. Joden werden nog wel beschouwd als *Staatsangehörige* (onderdanen), maar bezaten geen politieke rechten meer. Het *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre* diende ter bescherming van het Duitse bloed en de Duitse eer. Deze wet verbood huwelijken en seksuele relaties tussen Joden en Duitsers en mensen van aanverwant bloed.

De anti-joodse maatregelen treffen ook joodse dokters. Felix raakt zijn kliniek kwijt en zij moeten naar een kleiner huis aan de Mainaustrasse in Berlijn verhuizen.

Begin 1938 ontvluchten Anna en Felix Duitsland, met achterlating van al hun bezittingen. Op 17 februari 1938 varen zij vanuit Southampton naar New York, waar zij zes dagen later aankomen. Ze gaan in New York City wonen op 12 East 87th Street. Haar zus Rosa merkt hierover: "*Ze schijnen blij te zijn met hun nieuwe huis. Ze hebben de antieke stoelen uit de eetkamer, die Anna zo graag wilde hebben, ontvangen. Een neef (waarschijnlijk Henry Philip Manus,) bracht ze mee met verschillende andere meubelstukken, porcelein, enz. uit het ouderlijk huis. Anna schijnt overal heel blij mee te zijn*".⁵

Hun beide kinderen, Karl en Erica, zijn dan in Nederland en blijven hier achter.

Karl Jacobi is vanaf september 1936 door zijn ouders in het veilige Nederland ondergebracht. Hij zit op de Internationale Quaker kostschool in Eerde bij Ommen ⁶, maar gaat op 28 januari 1939 alsnog met zijn moeder mee naar New York. Karl wordt op 19 augustus 1944 tot Amerikaans staatsburger genaturaliseerd (en noemt zich dan Carl) en trekt in 1944/45 als inlichtingenofficier met het 7^e Amerikaanse Legercorps door Italië, Frankrijk en Duitsland om in december 1946 weer terug te keren naar Amerika. Hij overleed op 20 augustus 2005 in Wallingford, PA.

Carl Jacobi in 1945

Foto Facebook; Rivkale Yacob

Erica Jacobi kwam in november 1937 vanuit Berlijn naar een pension aan de Reijnier Vinkeleskade 67 in Amsterdam. Ze werkt als diëtiste. In april 1939 gaat ze bij de Geneeskundige Badinrichting en Kuuroord Laag-Soeren aan de Badhuislaan 9 in Laag-Soeren (Rheden) werken, waar vooral reumapatiënten werden behandeld.

Tante Emma

Zijn tante Emma zal in aanloop naar en in het begin van de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol binnen de familie vervullen. Binnen de familie wordt ze tante Bé genoemd.

Emma trouwt op 15 februari 1912 in Amsterdam met Edgar Stern, een Duits-joodse koopman in thee en tabak, geboren op 15 april 1881 in Hamburg. Na het huwelijk vertrekt het gezin naar de Schlüterstrasse 45 in Berlijn, waar op 23 mei 1914 hun eerste zoon Julius Egon Stern wordt geboren. Op 3 maart 1919 komt men terug naar Amsterdam, waar ze bij haar ouders op de Plantage Parklaan komen inwonen, waar hun tweede zoon Herbert Stern op 13 april 1919 wordt geboren.

⁵ Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman; *Lieve Dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht*, Feministische Uitgeverij Sara, Amsterdam, 1985

⁶ Christiaan Hamhuis, Gemeentearchief Ommen-Hardenberg, 2015

Op 8 september verhuizen ze naar de Plantage Middenlaan 11B (in 1927 omgenummerd naar 17). Op 30 december 1924 wordt Edgar genaturaliseerd tot Nederlander. Hij is betrokken bij de Plantagebuurt, want vanaf 1932 is hij penningmeester van de Plantage-Buurtvereniging. Tot ze op 1 september 1933 verhuizen naar de Minervalaan in plan Zuid.

Het plan Zuid

Aan het begin van de 20^e eeuw had Amsterdam dringend behoefte aan uitbreiding ten zuiden van de stad. Onder leiding van Berlage hebben vele architecten van de Amsterdamse school het plan uitgewerkt en is tussen 1917 en 1939 de wijk Nieuw Zuid gerealiseerd. De nieuwe wijk bestond grotendeels uit de Stadion- en de Rivierenbuurt. Het gerealiseerde plan wordt gekenmerkt door smalle kaarsrechte straten met langwerpige bouwblokken, doorsneden door enkele brede hoofdassen. Al in de ontstaansfase van Plan Zuid was er sprake van een aanzienlijke Joodse gemeenschap. De fonkelnieuwe stadswijk trok niet zozeer het proletariaat als wel geschoolde arbeiders en hoger opgeleid personeel. In sjeikere straten als de Noorder Amstellaan, woonden verder veel mensen met een vrij beroep, zoals artsen en advocaten. Mede daardoor ontwikkelde zich in Zuid geen joods volksleven zoals in Oost.

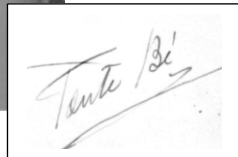
Na de machtsovername in 1933 door Hitler kwam een grote stroom Duits-joodse vluchtelingen op gang waarvan een relatief groot deel in Amsterdam-Zuid ging wonen; een zo groot deel dat ze de 'Beethovenstraatjoden' genoemd werden. Maar ook de beter gesitueerde joodse burgers uit de Plantage-wijk waagden de overstap naar de moderne wijk.

Emma Sophie Manus

SAA, Collectie Merkelbach 010164021798 (detail)

Handtekening uit Brief 17 april 1941 van Rosa Manus
aan Kurt Alfred Warschauer;
Collectie Atria; Papers Rosa Manus, Archief:
IAV 00000099 Inventaris: 0124

Edgar Stern

Detail familiefoto

In deze laatste stroom bevonden zich Emma Manus en Edgar Stern, en hun zonen Egon en Herbert. Op 1 september 1933 verhuist het gezin en hun (gereformeerde) dienstbode Emilie Martha Haupt van de Plantage Middenlaan 17 naar de benedenwoning aan de Minervalaan 54 en later, als Edgar in 1936 is overleden, naar de Minervalaan 54^{II} te Amsterdam. Een adres waar het de komende jaren een komen en vooral definitief gaan van familieleden zal zijn.

De zussen Hornemann

In Duitsland worden in 1938 nog meer wetten uitgevaardigd die Joden vrijwel volledig uit het sociale en economische leven moesten verbannen. In steeds grotere mate dienen de discriminerende beperkingen die aan Joden worden opgelegd te bewerkstelligen dat ze Duitsland definitief zouden verlaten. Een steeds groter aantal Joden wil Duitsland weliswaar ontvluchten, maar zijn vrijwel nergens welkom. Nederland was een voor de hand liggende bestemming: het was dichtbij. De Nederlandse regering voerde echter een streng beleid. Alleen wie geldige papieren en voldoende geld had mocht tot Nederland toegelaten worden. Een klein deel mocht blijven, maar Nederland zag zichzelf vooral als doorgangsland.

Een verdere stigmatisering van de Joden wordt weer via de wetgeving ingevoerd: vanaf 17 augustus 1938 worden joodse mannen verplicht om de naam "Israël" aan hun bestaande naam toe te voegen. Joodse vrouwen dienen hetzelfde te doen met de naam "Sara". Op 5 oktober worden ze er bovendien toe gedwongen om een "J" op hun paspoort te laten stempelen.

Na de *Kristallnacht* van 9 op 10 november 1938 vlucht de stiefmoeder van haar man, de dan 72-jarige Hedwig (Helwig) Stern-Hornemann uit Duitsland en op 24 november 1938 neemt Emma haar op in haar huis.

Bij het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940 wordt de Minervalaan 54^{II} bewoond door Emma, samen met haar zoon Egon en Hedwig Stern-Hornemann.

Op 12 mei 1940 wordt thuis bij Emma familieberaad gehouden. Afsproken wordt om de onderlinge communicatie via het advocatenkantoor Van der Ploeg in Den Haag te laten gaan.⁷ Mogelijk is dit het advocatenkantoor waar Egon werkt.

Haar jongste zoon Herbert werkt dan als kantoorbediende bij een chemisch bedrijf en woont nog in Amersfoort. Hij zal ook vanaf 19 juli 1940 weer thuis wonen.

Maar eerst komt op 22 mei 1940 ook de zus van Hedwig er bij wonen. De dan 77-jarige Laura Meijerhoff-Hornemann is al na het uitbreken van de Spaanse burgeroorlog in 1936 vanuit Barcelona in een pension aan De Lairesestraat 137 in Amsterdam komen wonen.

Beatrice Warschauer

Een week later, op 29 mei 1940, komt ook een achternichtje van Emma, Beatrice Warschauer, inwonen. Beatrice Warschauer is een dochter van Erwin Warschauer (neef van Edgar Stern) en Margot Simon. Zij gaan in 1939 vanuit Berlijn naar Chili, waar zij een nieuw leven proberen op te bouwen. Haar moeder maakt daar later met succes hoeden.

Hun twee kinderen, Beatrice (1920) en Kurt Alfred (1922) gaan niet mee.

Beatrice Warschauer
Digitaal joods monument;
<https://www.joodsmonument.nl/nl/page/31509/beatrice-warschauer>

Eind jaren dertig is Beatrice met een door Truus Wijsmuller⁸ georganiseerd kindertransport vanuit Berlijn naar Nederland gekomen. Mogelijk is de dan 17-jarige Beatrice door Rosa Manus onder de aandacht van Truus Wijsmuller gebracht. Ze kenden elkaar goed. Beiden waren lid van de Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap en in 1938 medeoprichtsters van het KVV (Korps Vrouwelijke Vrijwilligers) om hulp te kunnen bieden in verband met de dreigende oorlogssituatie. Na aankomst in Nederland woont Beatrice vanaf 12 januari 1939 in het Emmahuis aan de Relweg 59 in Beverwijk. Dit (katholieke) kindervakantie- en herstellingsoord ving van januari tot eind maart 1939 Duits-Joodse kindervluchtelingen op. In deze periode stond het huis vanwege de wintermaanden leeg, maar vanaf april deed het weer dienst als kindervakantie- en herstellingsoord en de kinderen moeten vertrekken. Vanaf 27 maart 1939 tot 29 mei 1940 verblijft ze dan in het Burgerweeshuis aan de Kalverstraat 92 in Amsterdam.

Vanwege haar leeftijd kon zij op 14 mei 1940 niet door Truus Wijsmuller naar IJmuiden worden meegenomen, waar ze heeft kunnen regelen dat ruim 70 kinderen met de SS Bodegraven meekonden, de laatste boot die Nederland naar Engeland kon verlaten. Beatrice was op dat ogenblik 19 jaar oud en de Britse regering had een inreisvergunning gegeven voor kinderen vanaf

⁷ Onderzoekgegevens Hilde Brand; Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0147, map A

⁸ Geertruida (Truus) Wijsmuller-Meijer (1896-1978) was een Nederlandse verzetsheldin die, samen met andere medewerkers van de Kindertransportorganisatie, het leven van meer dan 10.000 Joodse kinderen redde. Met behulp van een handvol feministes en joodse vluchtelingmedewerkers heeft ze met succes direct na de *Kristallnacht* van 9 op 10 november 1938 Joodse kinderen uit Duitsland en Oostenrijk naar Nederland geëvacueerd, waarvan een groot deel verder ging naar Engeland.

10 jaar tot en met 18 jaar. Zij viel dus letterlijk buiten de boot met, zoals later blijkt, een dramatisch gevolg.

Haar broer Kurt Alfred Warschauer is voor de oorlog door zijn ouders op een gymnasium van een Jezuïeten-internaat in Florence geplaatst. Tijdens zijn verblijf vanaf 1934 aan de Realschule in Berlijn vierde het antisemitisme hoogtij en is hij letterlijk weggepest.

In februari 1939 komt uit per boot vanuit Florence in Rotterdam aan. Na veel aandringen van zijn tante Rosa mag hij de boot verlaten. Op 20 maart 1939 gaat hij, na een kort verblijf op de Minervalaan, op voorspraak van Rosa, die connecties heeft met baron Philip van Pallandt, naar de Internationale Quaker kostschool in Eerde bij Ommen.⁹

Tijdens de oorlog duikt hij op verschillende adressen onder, waaronder bij een gereformeerde dominee in Eerde, en zal de oorlog overleven. Na de bevrijding neemt hij als oorlogsvrijwilliger (OVW) dienst bij de binnenlandse strijdkrachten. Hij wordt uitgezonden naar Nederlands-Indië, waar hij zijn (achter)neef Egon Stern zal ontmoeten.

Rosa Manus

Vanaf augustus 1940 wordt het nog voller in haar huis. Op 16 augustus komt haar zus Rosa Manus in huis.

Rosette Susanna (Rosa) Manus was vanaf begin de twintigste eeuw vooral als rechterhand van Aletta Jacobs prominent actief in de vrouwen- en vredesbeweging en met Johanna Naber en Willemijn Posthumus-van der Goot in 1935 mede-oprichtster van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) ¹⁰, het huidige Atria Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis. Na de Duitse inval op 10 mei werd Rosa Manus bevangen door de somberste voorgevoelens. Ondanks dringende uitnodigingen van haar moederlijke vriendin Carry Chapman Catt, die bevriend was met de Amerikaanse president Roosevelt en diens echtgenote, had zij haar familie in Nederland niet willen verlaten.¹¹ Al eerder heeft zij haar eigen archief en dat van Aletta Jacobs ondergebracht bij IAV. De Duitsers hebben de archieven, op een gedeelte van het Aletta Jacobs archief na, dat in de bankkluis bij Clara Meijer's bank was ondergebracht, al in juli 1940 in beslag genomen. Aan het eind van de oorlog zijn de archieven door het Rode Leger als oorlogsbuit meegenomen naar Moskou, vanwaar ze in 2003 weer terugkeerden in Nederland. Inmiddels is in 2017 het archief van Aletta Jacobs door UNESCO uitgeroepen tot werelderfgoed.

Rosa Manus

Collectie Atria;
hdl.handle.net/11653/phot100006348

Carmen Manus

Het nichtje Carmen Anita Manus, geboren op 14 juli 1912, is de dochter van haar broer Frans Albert Manus en zijn vrouw Mercedes Meijerhoff, die een dochter is van Robert Meijerhoff en Laura Hornemann. Nadat Mercedes in augustus 1919 is overleden, woont Carmen samen met haar vader aan het Jan Willem Brouwerplein 11 in Amsterdam. Hij is behalve vennoot bij de B.H. Manus Tabakshandel ook in dienst bij de firma Sternheim, een exportbedrijf in sigaren.

Carmen Anita Manus en haar vader
Frans Albert Manus

Detail familiefoto

Op 20 februari 1923 trekt zij met haar vader in het huis van

⁹ Onderzoekgegevens Hilde Brand; Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0147, map A

¹⁰ Zie voor een uitgebreide beschrijving van het leven en werk van Rosa Manus:

- Clara M. Meijers; *Een moderne vrouw van formaat; Leven en werken van Rosa Manus*; Brill, Leiden, 1946

- Myriam Everard en Francisca de Haan; *Rosa Manus (1881-1942); The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist*; Brill, Leiden, 2017

¹¹ <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/manus>

haar grootouders aan de Plantage Parklaan, die op punt staan om naar Baarn te verhuizen. Blijkbaar gaat het met haar vader niet zo goed. Nadat hij begin oktober 1925 als vennoot aftreedt wordt hij eind van die maand op eigen verzoek wegens 'zwakheid van vermogen' onder curatele gesteld.

Vanaf het ogenblik dat Carmen op 13 oktober 1924 bij haar grootouders in Baarn gaat wonen bemoedert Rosa haar nichtje, dat zij als haar 'geadopteerd kind' beschouwt. Het plan is dat Carmen samen met haar, in 1933 tot Amerikaans staatsburger genaturaliseerde en in New York woonachtige vader, in april 1935 definitief naar Amerika zou emigreren. Maar haar vader is dan niet meer in staat om te reizen en zal een maand later op 30 mei 1935 overlijden.

Nadat zij met Soete en Rosa in Amsterdam is komen te wonen volgt ze een opleiding tot verpleegster, maar wordt uiteindelijk tandartsassistente. Vanaf 1938 woont zij zelfstandig op verschillende adressen in Leiden en Amsterdam. In de periode 1940-1945 staat ze in Amsterdam op de volgende adressen ingeschreven: Valeriusstrasse 2^{huis}, Beethovenstraat 146^{II}, Apollolaan 77^{II} en het Merwedeplein 57^{II}; niet bij Emma, maar wel, zo lang het kan, onder de hoede van Rosa en Emma.

Carmen wordt in maart 1943 gearresteerd (reden onbekend), maar slaagt er in om te ontsnappen en duikt onder bij een boekhandelaar.^{12,13} Na haar ontsnapping komt ze in Haarlem terecht gekomen, waar ze aan het eind van de oorlog bij het verzet betrokken is als verspreidster van de ondergrondse krant 'De Patriot'. In een interview in *The Los Angeles Times* van 13 september 1980 vertelt ze onder de titel *Her Newspaper Route Was Dangerous* hier over.¹⁴ In 1946 vertrekt ze opnieuw naar Leiden om uiteindelijk op 8 september 1948 op 40 West 34th Street in New York City te gaan wonen als zij die dag met een hutkoffer en drie handkoffers met de *SS Continental* vanuit Antwerpen in New York aankomt.

Op 15 mei 1951 krijgt Carmen na een uitspraak van *Surrogate's Court, New York County*, een uitbetaling van 2.720 gulden als haar deel van de door een Amsterdamse notaris beheerde erfenis van Rosa Manus, zoals dit in haar testament van 19 oktober 1939 was bepaald.¹⁵

Carmen heeft de oorlog mede kunnen overleven omdat zij, evenals haar moeder, niet als joods stond geregistreerd.¹⁶

Carmen Anita Manus is op 26 november 2000 ongetrouwd in New York overleden.

Bernard Manus

Bernard Henri Manus

Detail familiefoto

Drie dagen voordat Rosa bij haar zus Emma komt wonen overlijdt op 13 augustus 1940 plotseling hun oudste broer, Bernard Henri Manus. De omstandigheden waaronder hij is gestorven zijn niet bekend, maar duidelijk was het dat de laatste jaren het steeds slechter met hem ging.

Na zijn mislukte huwelijken met Marjorie Castle Smith (getrouwd in 1905, gescheiden in 1910, samen een dochter Marion Winifred Manus (1906-1963) en Anna de Jong (getrouwd in 1916, gescheiden in 1930) begon hij een zwervend bestaan.

Na de scheiding blijft hij wonen in het huis aan de Stadionweg 7, maar vanaf 13 april 1935 heeft hij geen vaste woon- of verblijfplaats en heeft als correspondentieadres Rokin 75-79, het adres van de B.H. Manus Tabakshandel. Begin 1936 woont hij kort in Hotel de l'Europe aan de Nieuwe Doelenstraat om vanaf 13 augustus 1936 zijn intrek te nemen in pension-restaurant onder rabsaat toezicht 'Huize Favauge' aan de Paulus Potterstraat 26 in Amsterdam. Het was een etablissement op een toplocatie in de stad en richtte zich exclusief op de joodse markt. Niet alleen voor pensiongasten, maar ook voor bijeenkomsten van joods Amsterdam-Zuid.

¹² Brief van Egon Stern aan Margery Corbett Ashby, mei 1945; Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0145

¹³ Onderzoekgegevens Hilde Brand; Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0147, map A

¹⁴ <https://www.newspapers.com/newspage/169736726/>

¹⁵ <http://www.leagle.com/decision/1951641200misc4411515>

¹⁶ Gezinskaart Frans Albert Manus; Stadsarchief Amsterdam, 5422-0953-4310

Op 13 augustus 1940 kwam hier een eind aan zijn leven.

Vol huis

Vanaf 26 augustus 1940 komt Erica Carolina Jacobi vanuit Laag-Soeren inwonen. Met een visum voor Amerika zou ze op 15 mei 1940 per boot naar haar ouders gaan. De boot is echter nooit vertrokken ...

Op dat ogenblik wonen de volgende acht personen in de woning aan de Minervalaan 54^{II}:

1. Emma Sophie Stern-Manus (1890)	
2. Julius Egon Stern (1914)	zoon
3. Herbert Stern (1919)	zoon
4. Hedwig Stern-Hornemann (1866)	(stief)schoonmoeder
5. Laura Meijerhoff-Hornemann (1862)	zus Hedwig en grootmoeder van Carmen Manus
6. Beatrice Warschauer (1920)	achternichtje
7. Rosa Manus (1881)	zus
8. Erica Carolina Jacobi (1915)	nichtje

Hoewel de woning als modern, ruim en licht bekend staat is het niet berekend op zo veel mensen, in de leeftijd van 21 tot 77 jaar. Het kan niet anders dat dit tot spanningen moet hebben geleid. Als de gelegenheid zich voordoet zullen sommigen naar een andere woonruimte gaan. Voor zover ze daar de gelegenheid voor krijgen

Egon Stern

Als eerste verlaat Egon het overvolle huis. Op 18 september 1940 verhuist Egon naar de Bezuidenhoutseweg 4a in Den Haag. Hij werkt dan als advocaat-procureur bij een internationaal advocatenkantoor (Van der Ploeg ?) in Den Haag.

Op 22 oktober 1941 trouwt hij met Anna (Anneke) Alida Mets. Zij gaan wonen aan de Benoordenhoutseweg 261.

Hoewel Egon in de meeste officiële stukken onder kerkgenootschap met 'Geen' staat vermeld krijgt hij op 4 september 1942 een oproep voor een "Arbeitslager". Na een mislukte vluchtpoging naar Engeland duiken zij beiden tot het einde van de oorlog onder in *"een kleine kamer in een achterafstraat in oud-Amsterdam, nooit hun kamer kunnen verlaten, behalve tijdens enkele maanloze nachten"*.¹⁷

Waarschijnlijk wordt hier een kamer op de Korte Leidsedwarsstraat 88^{III} bedoeld.¹⁸

Julius Egon Stern

SAA, Collectie Merkelbach
010164021796 (detail)

Na de oorlog treedt hij op 6 augustus 1945 als oorlogsvrijwilliger (OVW) in militaire dienst. Op 15 augustus 1945 vertrekt hij voor een opleiding naar Camp Lejeune in Jacksonville, North Carolina, USA. Als deze opleiding is afgerond vertrekt hij op 11 december 1945 met het schip 'Bloemfontein' naar Nederlands-Indië, waar hij op 18 januari 1946 in Malakka aankomt. Op 10 maart 1946 komt hij in Soerabaja aan. Als eerste wordt hij benoemd tot 1e luitenant der Mariniers K.M.R. (=Koninklijke Marine Reserve), gevolgd door kapitein der Mariniers K.M.R. ¹⁹ Hij dient bij het 2e Infanterie Bataljon, Mariniers Brigade.

Zijn militaire carrière gaat terug naar 20 april 1933 als hij wordt goedgekeurd als gewoon dienstplichtige. Hij is dan 1e jaars student rechtsgeleerdheid in Amsterdam. Zijn voorkeur gaat uit naar een officiersopleiding. Uiteindelijk wordt hij op 3 september 1934 ingedeeld voor een officiersopleiding bij het 8e Regiment Infanterie. Eind augustus 1935 gaat hij als kornet met groot

¹⁷ Brief van Anna Manus Jacobi aan Margery Corbett Ashby, 5 juli 1945;

Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0145

¹⁸ Aantekening op Archiefkaart Julius Egon Stern; Stadsarchief Amsterdam, A01232_0781_0593

¹⁹ Ministerie van Defensie, Staat van Dienst Julius Egon Stern (stamnummer 17689)

verlof en behoort vanaf dan *tot het reservepersoneel der Landmacht voor den tijd dat hij als dienstplichtige nog heeft te dienen*.²⁰ Op 1 januari 1940 wordt hij nog bevorderd tot reserve 1^e luitenant Veldartillerie.

De voorbereidingen van een Mariniersbrigade voor Nederlands-Indië dateren al uit 1943 met als doel de Japanners uit Nederlands-Indië te verdrijven. De eerste vrijwilligers melden zich in 1944 nadat het zuiden van Nederland is bevrijd. Nadat de Japanners in augustus 1945 capituleerden werd de doelstelling aangepast - de Mariniersbrigade zou goede diensten kunnen bewijzen bij het weer onder Nederlands gezag brengen van het inmiddels in een revolutionair proces verzeild geraakte Indonesië. Toen eind 1945 duizenden mariniers aangevoerd werden, mochten ze Indonesië niet in, althans niet allemaal tegelijk. De Engelsen, die tijdelijk de macht in Nederlands-Indië toegewezen hadden gekregen, waren bang voor verhoging van de spanning. Het zou tot begin maart 1946 duren eer ze in Soerabaja hun plek mochten innemen.²¹ De inzet van de Mariniersbrigade tegen de naar onafhankelijkheid strijdende bevolking is historisch gezien twijfelachtig. De mannen die voor de Mariniersbrigade hadden getekend hadden niet deze 'vijand' voor ogen gehad, maar waren gedwongen om de overeen gekomen dienstdtijd te vervullen. De soms heftige inzet van de troepen hebben aan beide kanten tot veel trauma's geleid. De Mariniersbrigade werd vanaf 1947 geleidelijk vervangen door dienstplichtige militairen. Deze actie zal later bekend worden als politionele acties.²²

Zijn vrouw Anneke verhuist eind 1945 naar villa Zonneheuvel in Nunspeet.²³ Zij komt voor eigen rekening op 5 december 1946 per schip 'Weltevreden' over uit Nederland en dan gaan ze aan de Djambistraat 21 in Soerabaja wonen. Zij adopteren 'een kind uit de kampong'. Op 10 juni 1947 overlijdt Egon in Soerabaja als gevolg van 'een ongeval, geen verband houdende met de dienst'. Hij ligt begraven op het Nederlands Ereveld Kembang Kuning te Soerabaja.²⁴ Anneke vertrekt na de dood van Egon met hun kind terug naar Nederland en woont vanaf 28 juli 1947 weer aan de Benoordenhoutseweg 261 in Den Haag. Zij hertrouwt op 8 april 1948 te Amsterdam met August Marie Krings, een oud-studievriend van Egon. Zij krijgen samen vijf kinderen.²⁵

Karel Paul Manus

JHM, Collectie Merkelbach 226B009

Karel Manus

Na de bezetting nemen de Duitsers vanaf 1 juli 1940 maatregelen tegen de Joden. Een van de maatregelen is de vanaf 22 oktober 1940 geldende verplichting van het aanmelden van joodse ondernemingen bij de *Wirtschaftsprüfstelle*. Karel Paul Manus, de jongste broer van Emma, is commissionair in effecten en heeft een goed lopend kantoor aan het Rokin 69, vlak naast het kantoor van de B.H. Manus Tabakshandel aan het Rokin 75-79. Waarschijnlijk op de hoogte van de komende maatregel, de verplichte aanmelding van joodse ondernemingen, afgekondigd op 22 oktober 1940, en in de wetenschap wat zijn familie al voor de oorlog in Duitsland is overkomen, benoemt hij op 16 oktober Jacob Hak, een Nederlands Hervormde beursmedewerker, als medefirmament van de firma K.P. Manus. Twee dagen later, op 18 oktober 1940, treedt Karel uit de zaak. Zijn laatste bekende adres is Bloemendaalscheweg 164 in Overveen. Vanaf 8 januari 1941 wordt de zaak voortgezet onder de firmanaam J. Hak. Hiermee verdwijnt een laatste verwijzing naar een joodse onderneming waardoor de firma buiten de op 12

²⁰ Militieregisters 1828-1940, Julius Egon Stern; Stadsarchief Amsterdam, MRSAA00254000096

²¹ <http://deoorlog.nps.nl/page/mappen/780843/Mariniersbrigade+naar+Indië?af1=8&d=780841>

²² Ilse Akkermans, *Bestemming Soerabaja; Een verzwegene verleden in Nederlands-Indië*, Uitgeverij Cossee, Amsterdam, 2014

²³ Brief van Anneke Stern-Metz aan Margery Corbett Ashby, 28 november 1945, Archief Margery Corbett Ashby, The Women's Library, Londen (met dank aan Annette Mevis)

²⁴ <http://srs.ogs.nl/slachtoffer/147950/julius-egon-stern>

²⁵ Onderzoekgegevens Hilde Brand; Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0147, map A

maart 1941 afgekondigde maatregel betreffende de aanstelling van een 'Verwalter' valt. Opmerkelijk is echter dat sindsdien geen teken van leven van de 'firma J. Hak' meer wordt gevonden.

De zussen Hornemann vinden familie

Op 26 maart 1941 verhuizen Hedwig Stern-Hornemann en haar zus Laura Meijerhoff-Hornemann naar pension Olivia aan de Prins Hendriklaan 34^{huis}. Dit pension is sinds februari 1934 van Elisabeth Frölich (1872, Katowice, op 27 januari 1927 in Berlijn gescheiden van Hermann Hohenstein). Haar zus Margarethe Stern-Fröhlich (1871, Katowice, echtgenote van Siegfried Stern) is op 8 oktober 1934 vanuit de stad Anacapri op het Italiaanse eiland Capri ook bij haar komen wonen. Als Hedwig en Laura er komen wonen vinden ze daar dus in Margarethe aangetrouwde familie.

Als Elisabeth Frölich naar België vertrekt verhuizen Hedwig, Laura en Margarethe op 12 september 1942 naar de Zuider Amstellaan (huidige Rooseveltlaan) 211^{III}, waar ze gaan inwonen bij Leo Bernard Furth. Het zal hun laatste verhuizing zijn.

In maart 1943 worden de drie dames gearresteerd ²⁶ en via Westerbork wordt de dan 80-jarige Laura op 20 april 1943 naar Sobibor gedeporteerd, waar zij op 23 april 1943 wordt vermoord. Hetzelfde lot treft Hedwig (76 jaar) en Margarethe (71 jaar). Beiden gaan vanuit Westerbork op het transport van 4 mei 1943 en worden op 7 mei 1943 in Sobibor vermoord.

Rosa in de problemen

Op last van de Duitsers moest Rosa op 15 mei 1940 haar werkzaamheden bij het Korps Vrouwelijke Vrijwilligers (KVV) staken. Geruggesteund door het KVV-comité weigert ze dat, totdat de Duitsers op 31 januari 1941 een inval doen bij het KVV aan de Herengracht 478. Rosa was niet aanwezig, maar het kantoor van het KVV werd verzegeld. Vanaf die tijd verlaat Rosa nog maar zelden de woning aan de Minervalaan, waar ze zich vooral met koken en breien bezig hield. Begin mei 1941 moet Rosa zich melden bij de beruchte Sicherheitsdienst in de Euterpestraat, waar ze vanaf de Minervalaan lopend naar toe kon. Daar werd ze door 'een Duitser van het minst plezierige soort' aan een uitgebreid, verhoor onderworpen, waarna ze "*wegen ihres feinen Benehmens*" na acht uur wordt vrijgelaten. Het blijkt dat de Duitsers volledig op de hoogte zijn van haar internationale activiteiten. Haar ondervragers beschikken een dik dossier over haar dertigjarige werkzaamheden bij internationale vrouwen- en vredesbewegingen. Aanleiding voor haar dossier was haar opgedrongen rol als 'Organizing Secretary' tijdens de in 1936 in Brussel gehouden vredesbijeenkomst "Rassemblement Universel pour la Paix". Naar later bleek was dit congres een verkapte communistische propagandabetoging, waar Rosa als vooraanstaande feministe als boegbeeld werd misbruikt. Door deze rol binnen de organisatie van dit congres werd zij in de Brusselse voorstad St. Joost ten Noode reeds op 1 september 1936 door de Belgische Veiligheidsdienst ondervraagd, resulterend in een dossier inclusief vingerafdrukken en "foto's voor den anthropometrischen dienst".²⁷ Dat zij op 18 augustus door koningin Wilhelmina was geridderd tot Officier in de orde van Oranje-Nassau mocht niet baten. Sterker nog, een lezer van de Limburger koerier stelde de vraag in verband met de toekenning van deze onderscheiding of wij hier in Nederland in een krankzinnigengesticht leven. In Volk en Vaderland, het weekblad van de NSB, van 11 september 1936 wordt 'Rosa-met-de-vingerafdrukken' als een gevaarlijke communiste weggezet.²⁸

Later kwam zij als in 1938 op de opsporingslijst van de Sicherheitsdienst en in 1939 op de lijst van links-extremistische personen van de Nederlandse Centrale Inlichtingendienst.²⁹

²⁶ Brief van Egon Stern aan Margery Corbett Ashby, mei 1945; Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0145

²⁷ Limburger koerier, 3 september 1936

²⁸ Volk en Vaderland, 11 september 1936

²⁹ BVD 59/76; Door de CID opgestelde lijst van links-extremistische personen geordend per gemeente, met alfabetische klapper, 1939

De Duitsers beginnen het netwerk rond de Joden steeds strakker aan te halen. Op 8 augustus 1941 wordt de verordening 148/1941, *'betreffende de behandeling van het joodsche geldelijke vermogen'*, de zogenoemde 1^e Liro-Verordening, van kracht.³⁰ Hierbij werd bepaald dat 'inleveringsplichtige' Joden hun contante geld moesten overboeken op hun rekening bij de door de Duitsers in het leven geroepen roofofbank Liro Sarphatiestraat, die speciaal voor dat doel was geopend. Behalve geld en cheques moesten ook effecten in depot en tegoeden bij banken, spaarbanken, postcheque- en girodiensten en andere geld- en kredietinstellingen worden overgeschreven naar of ingeleverd bij Liro. De eigenaren hadden slechts een beperkt beschikkingsrecht over hun tegoeden, waarbij Liro per transactie een 'provisie' berekende over het *aangevraagde* en niet over het *toegestane* bedrag. Op 21 mei 1942 werd de 2e Liro-Verordening uitgevaardigd, waarbij nu de rest van het joodse privé-vermogen aan de beurt was. Het tot dan geldende vrije maximum per maand van 1.000 gulden in cash en cheques *per persoon* werd teruggeschoefd tot 250 gulden *per gezin*. Verder waren joden gehouden hun 'collecties van alle soorten (zoals postzegel-, boeken-, munt- en porceleinverzamelingen), kunstvoorwerpen (schilderijen en beeldhouwwerken), voorwerpen van goud, platina of zilver, alsmede bewerkte en onbewerkte edelstenen en parels' bij Liro in te leveren. Van Emma is bekend dat zij, naar aanleiding van de 1^e Liro-Verordening, effecten, waardepapieren en waardevolle voorwerpen heeft ingeleverd bij de Liro-bank.³¹

In al deze verwarrende tijd zien Rosa en Emma kans om een vakantie te houden. Tijdens de zomermaanden in 1941 huren ze een vakantiewoning, villa Atlantide aan de toenmalige Javaweg 2 in Noorwijk, waar ze veel gasten ontvangen. Op zich opmerkelijk, want vanaf 31 mei 1941 mochten Joden in bepaalde toeristen- en badplaatsen geen kamers meer huren. Begin augustus heeft Rosa last van galstenen en voelt zich ellendig. Maar op 16 augustus 1941 slaat het noodlot echt toe.^{32,33,34,35} Vier dagen voor haar zestigste verjaardag, op 16 augustus 1941, wordt Rosa in Noorwijk op verzoek van de SD door de Nederlandse politie gearresteerd. Haar 'pacifistische en internationale neigingen' worden als reden voor haar gevangenneming opgegeven. Door de Duitsers geïnterpreteerd als politiek tegenstandster van Nazi-Duitsland en dus als 'staatsgevaarlijk'. Dit keer mag zij niet naar huis terug. Vanaf haar vakantieadres wordt Rosa, door Emma begeleid, overgebracht naar de *Polizeigefängnis* in Scheveningen (Oranjestad), waar de SD haar politieke gevangenen onderbracht. Hier vanuit schrijft ze een brief naar Emma, waarin ze om breiwoel en een heet waterkruid vraagt. Op 6 september 1941 wordt Rosa, zonder officiële aanklacht of proces, overgebracht naar de gevangenis van de *Staatspolizeistelle* Düsseldorf waar ze minstens voor zeven dagen "*zur Verfügung der Stapo*" wordt gesteld. Na Berlijn was dit het grootste Gestapo kantoor in Duitsland. Toen dit bekend werd bij Rosa was zij, volgens een medegevangene, zeer verslagen. Tegen haar celgenoten heeft zij telkens gezegd: "Dat is mijn dood, daar kom ik nooit van terug!".

Op 22 september belandt ze, al of niet als gevolg van haar 'ondervraging', in het gevangenisziekenhuis in Düsseldorf-Derendorf, waar ze op krachten kan komen voor haar deportatie

Overlijdensadvertentie Rosa Manus

Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad, 13 juni 1942

³⁰ Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Sdu Uitgevers, Den Haag, 1999

³¹ JOKOS-dossiers 54668 en 54669, Gemeentearchief Amsterdam

³² Brief van Egon Stern aan Margery Corbett Ashby, mei 1945;

Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0145

³³ Clara M. Meijers; *Een moderne vrouw van formaat; Leven en werken van Rosa Manus*; Brill, Leiden, 1946

³⁴ Myriam Everard; *Moord op Rosa Manus opgehelderd*; Historisch Nieuwsblad, oktober 2015

³⁵ Myriam Everard en Francisca de Haan; *Rosa Manus (1881-1942); The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist*; Brill, Leiden, 2017

als politiek gevangene op 2 oktober 1941 via een vrouwengevangenis in Berlijn naar het concentratiekamp Ravensbrück, waar ze waarschijnlijk rond 25 oktober 1941 aankomt en in het *Judenblock* wordt geplaatst. Om redenen van staatsveiligheid wordt ze hier voor onbepaalde tijd in *Schutzhaft* genomen en moet ze sokken breien voor het Duitse leger. Rosa schrijft in de periode januari-februari 1942 drie of vier brieven naar Emma in Amsterdam. Brieven die in een tamelijk opgewekte toon zijn gesteld, echter wat de inhoud betreft totaal nietszeggend waren. Uit een brief van april 1942 van Henriette (Jetteke) Polak, een medegevangene, is bekend dat Rosa in maart 1942 met onbekende bestemming uit Ravensbrück verdwijnt. Pogingen van de familie om in mei 1942 via de Zweedse ambassade in Berlijn meer informatie te krijgen leverden niets op. De Zweden stelden zelfs dat Rosa nooit in Ravensbrück was geweest. Totdat Emma in juni 1942 een officiële mededeling krijgt dat Rosa op 29 mei 1942 in een ziekenhuis binnen Ravensbrück is overleden aan nierlijden was overleden. Dit wordt een maand later op 23 juli 1942 bevestigd door een *Sterbeurkunde* van het *Standesamt Ravensbrück*. Na de oorlog wordt nog door het Rode Kruis aan de hand van een valse verklaring de overlijdensdatum op 28 april 1943 in Ravensbrück gesteld, die door vele instanties is overgenomen.

Recent onderzoek door Myriam Everard ³⁶ heeft aangetoond dat Rosa in het kader van *Aktion 14 f 13* in maart 1942 samen met alle bewoners van het *Judenblock* is afgevoerd naar de *Heil- und Pflegeanstalt* in Bernburg, dat eerder dienst had gedaan als 'Euthanasie-inrichting' voor geestelijk gehandicapten. Rosa Manus is daar, met alle andere vrouwen van haar transport, meteen bij aankomst vergast. Tijdens deze actie, die in de loop van 1941 vanuit de Tiergartenstrasse 4 in Berlijn was opgezet, werden in enkele maanden alle oude, zieke, arbeidsongeschikte en anderszins als minderwaardig aangemerkte gevangenen uit verschillende concentratiekampen naar drie aangewezen verpleeginstellingen getransporteerd, om daar met koolmonoxide te worden 'geëuthanaseerd', waarna de stoffelijke overschotten werden gecremeerd. Het zouden de voorlopers van de gaskamers zijn. De moorden werden afgedaan met valse overlijdensberichten. Rosa Manus, in Ravensbrück terecht gekomen vanwege de politieke keuzes die ze als seculier feministe had gemaakt, en vervolgens als joodse vrouw in Bernburg vermoord.

Ondertussen in Amsterdam

Nadat de laatste inwonende dienstbode begin november 1939 was vertrokken komt op 18 september 1941 een nieuwe dienstbode inwonen. Het is de voormalige dienstbode van Rosa, de 29-jarige niet-joodse Roelofje Frederika Jacobina Ovinge. Zij zou tot 6 januari 1942 blijven, omdat het vanaf 1 januari 1942 voor Joden verboden was om niet-joods personeel in dienst te hebben.

Begin maart 1942 woont Emma nog samen met haar nichten Beatrice Warschauer en Erica Jacobi en haar zoon Herbert. Eind van de maand zou ze er nog alleen wonen.

Beatrice verhuist

Eerst gaat Beatrice op 4 maart 1942 een paar straten verderop wonen in de Roompotstraat 13^{huis}, bij de joodse Gerda Konski. Ze heeft een kousenreparatiebedrijfje en verhuurt kamers aan Joden. Als eerste wordt Beatrice opgepakt. Ze wordt verraden door 'foute' vriend en op 7 september 1942 in Auschwitz vermoord. De overige bewoners worden in 1943 in Auschwitz en Sobibor vermoord.

³⁶ Myriam Everard; *Moord op Rosa Manus opgehelderd*; Historisch Nieuwsblad, oktober 2015

Herbert Stern

Ondertussen is de jongste zoon van Emma, Herbert Stern, in maart 1942 opgepakt en naar een *Arbeitslager* in Friesland gestuurd. In die tijd waren er drie joodse werkkampen in Friesland: Werkkamp *It Petgat* bij Blesdijke, werkkamp *De Landweer* bij Elsloo en werkkamp *De Wite Peal* bij

Herbert Stern

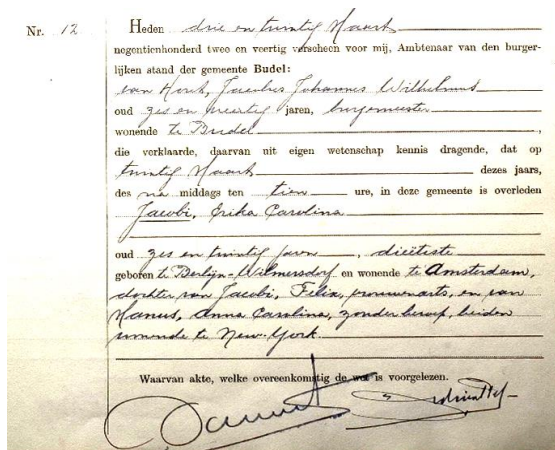
SAA, Collectie Merkelbach
010164021797 (detail)

Rohel.³⁷ Waarschijnlijk kwam Herbert in het werkkamp *De Landweer* terecht³⁸, waar op 31 maart 1942 een grote groep Amsterdammers per trein naar Steenwijk gingen en vandaar per tram via de dorpen Frederiksoord en Noordwolde naar Elsloo.

Voor de dwangarbeiders was voldoende eten aanwezig en er gold een redelijke bewegingsvrijheid. Overdag werd onder leiding van de Heidemaatschappij op de heide gewerkt. Gaandeweg werden de omstandigheden voor de kampbewoners steeds slechter. In de nacht van 2 op 3 oktober 1942 werd het kamp door de *Grüne Polizei* ontruimd. Alle bewoners moesten naar het station Assen lopen en vandaar naar Kamp Westerbork.

Op 5 oktober 1942 ging Herbert op transport richting Auschwitz. Het was een zogenoemd Cosel-transport; van dit transport van 2.012 mensen werden 550 mannen in Cosel, waaronder Herbert, uit de trein gehaald en moesten dwangarbeid verrichten in Silezië. Herbert kwam in

Blechhammer (Blachownia) terecht, waar de Oberschlesische Hydrierwerke uit steenkool benzine vervaardigde. Blechhammer was het grootste dwangarbeiderskamp van de "*Organisation Schmelt*", een groot industrieel complex in de provincie Cosel in Opper-Silezië, bestaande uit tientallen verschillende kampen met tot 50.000 voornamelijk joodse dwangarbeiders. Vermoedelijk is Herbert tussen 1 en 31 augustus 1943 overleden.³⁹

Overlijdensakte 20 maart 1942

Erica en Karel vluchten

Als laatste probeert Erica aan de ellende te ontsnappen. Samen met haar oom Karel Manus probeert zij in maart 1942 naar Zwitserland te vluchten.^{40,41} Beiden worden gepakt bij de Nederlands-Belgische grens. Nadat zij door de Nazi's is weggevoerd overlijdt Erica op 20 maart 1942 om tien uur 's avonds op 26 jarige leeftijd door zelfmoord door vergiftiging in een politiecel te Budel.⁴²

Erica Carolina Jacobi
Detail familiefoto

³⁷ Herinneringscentrum Kamp Westerbork

³⁸ Werkkamp *It Petgat* was een straffokamp voor joodse dwangarbeiders; werkkamp *De Wite Peal* werd in augustus 1942 ontruimd

³⁹ Michiel Schwartzberg, dossier EU 4.367, Oorlogsarchief Rode Kruis, Den Haag (mail 13 oktober 2017)

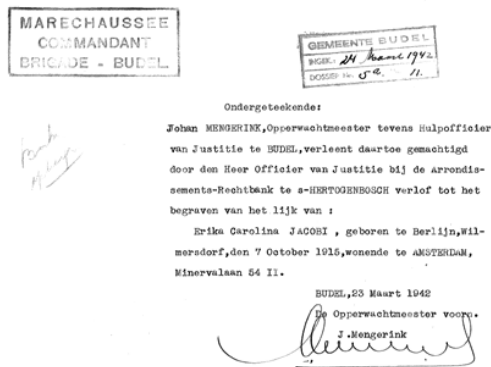
⁴⁰ Brief van Egon Stern aan Margery Corbett Ashby, mei 1945;

Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0145

⁴¹ In een verklaring van haar broer Carl Jacobi uit 1999 in "The Central Database of Shoah Victims' Names" van Yad Vashem wordt Spanje als beoogde bestemming genoemd. Als overlijdensdatum wordt foutief 23 maart 1943 genoemd. Daardoor wordt de informatie van Egon als betrouwbaarder aangehouden.

⁴² BS Budel Deel 65a (108) Jaar 1942 Akte 12; BHIC archief 405, registratienummer 108, aktenummer 12

Op 23 maart 1942 wordt door Johan Mengerink, opperwachtmeester der Marechaussee, toestemming verleend haar lichamelijk overschot te begraven.⁴³

Toestemming tot begraven

Zij wordt, evenals haar ouders die na de oorlog overlijden, bijgezet in het Manus- familiegraf op Zorgvlied in Amsterdam. Wrang genoeg op de plaats die onder normale omstandigheden voor Rosa was bestemd.

Als Emma van haar dood hoort, zegt ze: "Zullen de Duitsers ooit realiseren wat ze hebben gedaan? Ik vraag me af wie van ons de volgende zal zijn?"

Haar vader Felix reageert met de woorden: "Hoe kunnen mensen zeggen dat alleen de militaire leiding in Duitsland echte Nazi's, de slechteriken, waren! De burger(soldaat), die Erica en Karel betrapte, was een van de vele, echte Duitsers! De Nederlandse politie was niets te verwijten toen ze hen meenamen, maar dat één man kan zeggen: "Neem deze twee verdomde Joden mee!" "

Haar ouders plaatsen in 1942 een overlijdensadvertentie in de *Aufbau*, een in Amerika uitgegeven krant voor Duits sprekende Joden.

Zij spreken nog van een *tückischen Unfall*. Uit een brief van Emma hadden ze begrepen dat Erica door een 'gewoon' ongeluk was omgekomen. Pas tegen het einde van de oorlog hebben ze de ware reden gehoord.⁴⁴

In dezelfde advertentie wordt ook melding gemaakt van het overlijden van Rosa Manus. Dit was gebaseerd op het valse overlijdensbericht van 29 mei 1942.

Karel verdwijnt in gevangenschap. Via Kamp Amersfoort, waar hij vastzat wegens 'Fluchtversuch', komt hij op 5 februari 1943 in Kamp Vught terecht als 'Schutzhäftling', als nummer Sch. 3139. Hij komt als een van de eerste 'bewoners' in Kamp Vught terecht komt, waar ze het pas nieuwe kamp nog verder moeten afbouwen. Op 31 maart 1943 komt hij vanuit Vught met een straftransport aan in Kamp Westerbork. Hier komt hij eerst in de ziekenbarak.^{45,46,47}

Aufbau, 3 Juli 1942, Jahrgang 8, Ausgabe 27, Seite 24

Ruim een jaar later na zijn arrestatie gaat Karel op 4 mei 1943 als 'Häftling' vanuit Westerbork op transport naar Sobibor.

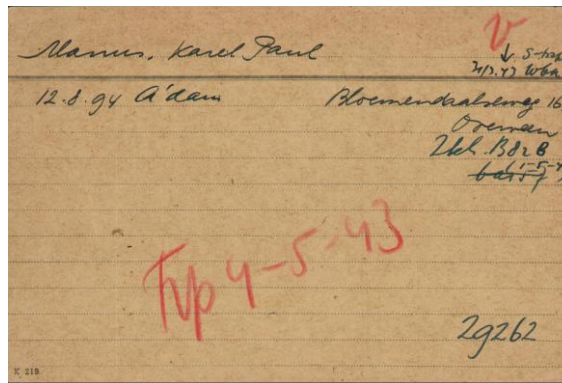
⁴³ Archief gemeentebestuur Budel, 1811-1948, A-10482, inventarisatienummer 1407

⁴⁴ Brieven van Anna Manus Jacobi aan Margery Corbett Ashby, 10 maart 1945 en 5 juli 1945; Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0145

⁴⁵ Herinneringscentrum Kamp Westerbork

⁴⁶ Michiel Schwartzberg, dossier EU 32.063, Oorlogsarchief Nederlandse Rode Kruis, Den Haag (mail 13 oktober 2017)

⁴⁷ Raymund Schütz, dossier EU 32.063, Oorlogsarchief Nederlandse Rode Kruis, Den Haag (mail 14 december 2017)

Kaart Joodsche Raad met transportdatum

Oorlogsarchief van het Nederlandse Rode Kruis. Den Haag

Het is het tiende van de totaal negentien transporten vanuit Westerbork naar Sobibor. Het transport bevat 1.187 Joden, waarvan 66 manlijke strafgevalllen. De reis naar Sobibor duurt 72 uur, zodat hij op 7 mei 1943 in Sobibor aankomt. Direct na aankomst is Karel Paul Manus op 48 jarige leeftijd, en dezelfde dag met hem 1.186 andere Joden, waaronder Hedwig Stern-Hornemann en Margarethe Stern-Fröhlich, in Sobibor vermoord. In totaal vertrekken in de periode van 2 maart tot en met 20 juli 1943 negentien transporten vanuit Westerbork naar Sobibor. In totaal worden hiermee 34.313 Joden gedeporteerd, waarvan slecht 18 de oorlog hebben overleefd.

Liste A, Nr. 32.

Judentransport aus den Niederlanden-Lager Westerbork-
am 4 Mai 1943.

NAME: (bei Frauen auch Geburtsname)	Vorname:	Geb. Datum:
Grueneberg	Bernhard	20. 1. 12
de Leeuw	Bernard	12. 4. 80
de Leeuw-de Vries	Rosetta	6. 4. 82
de Leeuw	Donald	13. 2. 14
de Leeuw-Meijers	Hanny Hendr.	11. 2. 13
de Leeuw	Selma	19. 5. 08
Leezer Daniel	Daniel	2. 4. 91
Leezer	Max	28. 9. 23
Lehmann-Bachrach	Elsa	2. 12. 77
Leipziger	Kurt	11. 7. 07
Kievendag-Buchheimer	Elfriede	25. 4. 71
Legher	Aron	2. 1. 07
Manus	Karel	12. 8. 94
Methelisse	Jacobus	10. 5. 13

Detail uit de transportlijst Lager Westerbork – Sobibor van 4 mei 1943

<https://www.archieven.nl/nl/zoeken?%09miview=inv2&mivast=0&mizig=210&miadt=298&miaet=1&micode=804&minr1030091&milang=nl#inv3t1>
NL-AsdNIOD_804_57_00072.jpg

Het einde

Op 2 juli 1942 slaat het noodlot voor Emma toe. Ze wordt gearresteerd en op 15 juli 1942 vanuit de gevangenis aan de Amstelveenseweg in Amsterdam op transport gesteld. Naar de ware reden voor haar arrestatie kunnen we alleen gissen.

Feit is dat de Jodenvervolgung pas deze maand op gang komt. Op zondag 5 juli 1942 heeft de eerste groep Amsterdamse Joden uit naam van Hauptsturmführer Streich van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung Amsterdam* een oproep gekregen om zich op woensdag 15 juli 1942 tussen 00.00 en 02.00 uur te melden bij het Centraal Station om zich vervolgens voor een persoonsonderzoek en geneeskundige keuring naar het doorgangskamp Westerbork te begeven voor een eventuele deelname aan een, onder politietoezicht staande, werkverruiming in Duitsland. De oproep ging vergezeld van een reisvergunning en vervoersbiljet, die het recht gaf op een kosteloze gebruikmaking van de trein. De kosten werden ruimhartig gedragen door de *Höhere SS en Polizeiführer beim Reichskommissar*. Indirect had men de reis al betaald vanuit de ingeleverde goederen bij de Liro-roofbank.

Vanaf het Centraal Station vertrokken die nacht stipt volgens de dienstregelingen twee treinen naar station Hooghalen. De eerste vertrok om 02.16 uur en arriveerde om 05.48 uur in Hooghalen. De tweede trein volgde 20 minuten later.

Met een van deze twee treinen ging Emma als 'Häftlinge' mee. Als gevolg van een besluit in 1942 van Willi Zöpf, werkzaam bij de afdeling IV B 4 van de Sicherheitspolizei und SD in Den Haag en als leider van het Judenreferat direct verantwoordelijk voor de deportatie van ruim 55.000 Joden, werden strafgevallenen niet langer naar Mauthausen of Ravensbrück gestuurd, maar met de 'reguliere transporten' naar het oosten (Auschwitz).⁴⁸ Dit was overigens ook het eerste transport dat vanuit Westerbork naar Auschwitz ging.

Nadat ze op station Hooghalen was aangekomen moesten de 'Häftlingen' in de trein blijven, terwijl de anderen 5 kilometer naar Kamp Westerbork moesten lopen waar ze in de registratiebarak werden geregistreerd^{49,50} en opgaaf moesten doen van al hun financiële zaken en bezittingen, ook al waren deze inmiddels ingeleverd bij Liro-bank.

In deze periode ziet Emma kans een briefje te schrijven en uit de trein te gooien. Het briefje zal uiteindelijk bij haar zoon Egon terecht komen.⁵¹

Na een kop koffie en een boterham moeten de anderen dezelfde 5 kilometer met bagage weer terug lopen naar station Hooghalen, waar ze met 50 tot 60 mensen en al hun bagage in een goederenwagen wordt gestopt. De treinen vertrekken 's morgens als eerste transport van Kamp Westerbork naar Auschwitz waar ze donderdagavond rond middernacht aankomen.

Volgens de Sterbebücher van Auschwitz wordt Emma op 19 augustus 1942 op 52-jarige leeftijd in de gaskamer vermoord, maar aannemelijker is dat ze direct bij aankomst op 17 juli 1942 werd vermoord.

Hiermee was een eind gekomen aan een familietragedie binnen dit huis aan de Minervalaan met slechts de muren als stille getuigen.

Nadat Emma als laatste haar huis heeft verlaten wordt de inboedel door de firma Puls weggehaald. Daarna gaat het leven verder en Minervalaan 54^{II} wordt vanaf 10 december 1942 weer opnieuw bewoond, nu door een evangelisch-lutherse weduwe.

Henry ontsnapt op tijd

Nadat Henry zijn Handelschool met goed gevolg had afgerond gaat hij op 26 november 1936 vanuit Rotterdam met de SS Veendam naar New York, waar hij op 6 december aankomt. Hij gaat dan voor de firma Bear Stearns & Company als handelaar op Wall Street werken. Na twee jaar komt hij

⁴⁸ Ad van Liempt, Gemmeker, Commandant van Kamp Westerbork, Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2019

⁴⁹ Guido Abuys en Dirk Mulder, Het Eerste Transport, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 2012

⁵⁰ Michiel Schwartzberg, dossier EU 43.290, Oorlogsarchief Rode Kruis, Den Haag (mail 13 oktober 2017)

⁵¹ Brief van Egon Stern aan Margery Corbett Ashby, mei 1945;
Collectie Atria, Papers Rosa Manus, Archief: IAV-00000099, Inventaris: 0145

in augustus 1938 terug naar Nederland, waar hij een handelskantoor opricht binnen de Beurs van Berlage. In 1940 wordt het kantoor gesloten en Henry verlaat op 24 april 1940 voorgoed Amsterdam en komt op 30 oktober 1940 vanuit Lissabon met de SS Excalibur op kosten van Bear Stearns & Company weer in New York. In de periode 1940-1941 heeft dit schip meerdere reizen tussen Portugal en Amerika gemaakt en was daarmee een succesvol instrument voor de Emergency Rescue Committee om duizenden vluchtelingen van Europa naar Amerika te brengen. Na de oorlogsverklaring aan Amerika werd het schip eigendom van de U.S. Navy en aangepast tot troepenschip onder de naam USS Joseph Hewes totdat het op 8 november 1942 wordt getroffen door een torpedo van de Duitse onderzeeër U-173, waarna het binnen 42 minuten met haar hele bemanning verging.

Zijn ouders zijn daarentegen op 16 mei 1939 van een tijdelijk verblijf in New York weer in Amsterdam terug en zullen tijdens de oorlog aan de Stadionweg 116^I wonen. Door hun gemengde huwelijk weten zij de oorlog te overleven.

Op zoek naar nieuwe zakenrelaties kwam Henry in Amerika in contact met Joseph Goudekiet. Op 23 december 1939 was hij samen met zijn vrouw, Corrie Koster, en hun drie dochters Emmy, Wilhelmine en Minnie vanuit Amsterdam via Rotterdam naar New York vertrokken waar ze op 4 januari 1940 aankwamen, waar hij in eerste instantie

Jo Goudekiet en zijn vrouw
Corrie Koster
1919

Joods Historisch Museum
Collectie Merkelbach 199B012

bij de Chase National Bank ging werken. Joseph was in Amsterdam beurshandelaar geweest en had een kantoor aan huis aan de Koninginneweg 157.

Na vijf maanden startte Joseph een exportbedrijf naar Oost-Indië. Niet helemaal overtuigd van een grote slagingskans overlegde hij met Henry om een op het binnenland van Amerika gerichte onderneming op te richten. Na enig onderzoek door Henry besloten ze om de Rainbow Art Company, Inc. op Long Island City, New York, over te nemen. De firma maakte handgemaakte glasdecoraties en glas-in-lood afbeeldingen. Het afzetgebied was Noord-Amerika, maar ook Canada, Mexico, Zuid- en Centraal Amerika, Brits Indië en Zuid-Afrika. Henry kreeg de leiding over het bedrijf en ontving 40% van de winst.

In februari 1942 werd het bedrijf verplaatst naar 1500 Adams Avenue in Huntington, Cabell County, West Virginia, om zo dichtbij hun glasleveranciers en werknemerspotentieel te zitten.

In november 1942 trouwde Henry met de oudste dochter van Joseph, Emanuella (Emmy) Clare Goudekiet.

Na de dood van Joseph Goudekiet in 1954 richtte Henry de Rainbow Art Glass Company in Huntington op. In 1973 verkocht Henry het bedrijf aan Viking Glass, waarna het in de ochtend van 30 augustus 1983 afbrandde. De productie werd voortgezet bij Viking Glass in New Martinsville, West Virginia, en het bedrijf in Huntington sloot definitief de deuren.

In 1996 overleed hij als gevolg van een auto-ongeluk op 84-jarige leeftijd.

Emmy en Henry kregen drie kinderen, twee dochters en een zoon. Als tastbaar bewijs aan hun in de oorlog in concentratiekampen omgekomen familieleden staat in Amsterdam het Namenmonument met daarop een groot aantal namen van hun familieleden.

Emile en Henny Manus-
Grootveld
1926

Joods Historisch Museum
Collectie Merkelbach 215B025

1500 Adams Avenue
Huntington, West Virginia

Auschwitz

1. **Manus, Sara**, dochter van *Samuel Manus* (1823-1906) en *Elisabeth Mozes* (1837-1897), geboren op 1 april 1876 te Utrecht, overleden op 14 januari 1943 te Auschwitz, getrouwd op 1 februari 1917 te Amsterdam met **Mozes Appel**, beroep diamantslijper, zoon van *Abraham Moses Appel* en *Meintje van Gelder*, geboren circa 1860 te Amsterdam, overleden onbekend, weduwnaar van *Duifje van Os* en *Catharina Speelman*, laatst woonachtig op Van Limburg Stirumstraat 42 te 's-Gravenhage
2. **Manus, Rachel**, dochter van *Benjamin Manus* (1831-1912) en *Johanna Wijnberg* (1832-1880), geboren op 16 december 1866 te Uden, overleden op 26 februari 1943 te Auschwitz, getrouwd op:
 - a. 12 december 1888 te Amsterdam met **Mozes Haim Henriques de Castro**, zoon van *Jacob Henriques de Castro* en *Rachel Henriques de Castro*, geboren circa 1856 te Amsterdam, overleden circa 1904 te St. Gilles bij Brussel. Uit dit huwelijk werd op 4 april 1894 te Utrecht *Jacob Emile Henriques de Castro* geboren
 - b. 15 november 1917 te Rotterdam met **Jozef Wolf**, zoon van *Nathan Jozef Wolf* en *Johanna Daniels Dalsheim*, geboren op 16 april 1863 te Noordbroek, overleden op 17 maart 1926 te Rotterdam, beroep verificateur der invoerrechten en accijnzen te Rotterdam (Rijkscommies)
3. **Manus, Naatje (Nancy)**, dochter van *Marcus Hartog Manus* (1852-1923) en *Aaltje van Praag* (1854-1922), geboren op 16 augustus 1880 te Amsterdam, overleden op 5 februari 1943 te Auschwitz, beroep piano-onderwijzeres, ongetrouwd
4. **Manus, Sophie Esther**, dochter van *Philip Manus* (1883-1943) en *Clara Duifina van Minden* (1886-1943), geboren op 28 juni 1912 te Amsterdam, overleden op 3 september 1943 nabij Auschwitz, kantoorbediende
5. **Manus, Emma Sophie**, dochter van *Henri Philip Manus* (1851-1931) en *Soete Vita Israel* (1858-1939), geboren op 20 juni 1890 te Amsterdam, overleden op 17 juli 1942 te Auschwitz, getrouwd op 15 februari 1912 te Amsterdam met **Edgar Stern**, zoon van *Louis Stern* en *Henriëtte Diana Arnstein*, geboren op 15 april 1881 te Hamburg (D), overleden op 30 oktober 1936 te Amsterdam
6. **Stern, Herbert**, zoon van *Edgar Stern* (1881-1936) en *Emma Sophie Manus* (1890-1942), geboren 13 april 1919 te Amsterdam, kantoorbediende bij chemisch bedrijf, overleden in september 1943 in waarschijnlijk Auschwitz-Blechhammer
7. **Warschauer, Beatrice**, dochter van *Erwin Warschauer* en *Margot Simon*, geboren op 19 augustus 1920 te Berlijn, overleden op 7 september 1942 te Auschwitz. Zij is een nichtje van *Emma Sophie Manus*
8. **Manus, Marcus Hartog**, zoon van *Joseph Manus* (1889-1943) en *Henrietta Garnade* (1895-1941), geboren op 4 augustus 1926 te Amsterdam, overleden op 30 september 1942 te Auschwitz
9. **Manus, Marc (Max)**, zoon van *Philip Benjamin Manus* (1863-?) en *Rachel Voorzanger* (1864-1925), geboren op 9 april 1899 te Amsterdam, overleden op 21

mei 1944 te Auschwitz, getrouwd op 3 januari 1924 te Amsterdam met **Elisabeth Polak**, dochter van *Salomon Polak* en *Betje Cohen*, geboren op 30 april 1900 te Amsterdam, overleden op 21 mei 1944 te Auschwitz

10. **Polak, Elisabeth**, dochter van *Salomon Polak* en *Betje Cohen*, geboren op 30 april 1900 te Amsterdam, overleden op 21 mei 1944 te Auschwitz, getrouwd met **Marc (Max) Manus**, zoon van *Philip Benjamin Manus* en *Rachel Voorzanger*, geboren op 9 april 1899 te Amsterdam, overleden op 21 mei 1944 te Auschwitz
11. **Vita Israel, Albertine Susanne**, dochter van *Isaac Emanuel Vita Israel* (1856-1929) en *Frederika Paulina Jacobson* (1868-1930), geboren op 18 december 1888 te Amsterdam, overleden in december 1942 te Auschwitz
12. **Vita Israel, Sara**, dochter van *Joseph Vita Israel* (1844-1914) en *Rachel Teixeira d'Andrade* (1847-1921), geboren op 14 november 1870 te Amsterdam, overleden op 7 juli 1944 te Auschwitz, getrouwd op 20 december 1893 te Amsterdam met **Samuel Bleekrode**, zoon van *Salomon Abraham Bleekrode* en *Amalia Jacobson*, geboren op 23 april 1851 te Delft, overleden op 27 november 1921 te Amsterdam
13. **Monnickendam, Sonja**, dochter van *André Monnickendam* (1891-1944) en *Amalia Henriëtte Bleekrode* (1895-1945), geboren op 12 maart 1923 te Tilburg, overleden op 3 september 1943 te Auschwitz

Sobibor

1. **Manus, Philip**, zoon van *Hermanus Philip Manus* (1849-1903) en *Sipora Eitje* (1844-1890), geboren op 31 oktober 1883 te Amsterdam, overleden op 2 juli 1943 te Sobibor, getrouwd op 19 oktober 1909 te Amsterdam met **Clara Duifina van Minden**, dochter van *Abraham Levie van Minden* en *Judith Drukker*, geboren op 8 april 1886 te Amsterdam, overleden op 2 juli 1943 te Sobibor
2. **Van Minden, Clara Duifina**, dochter van *Abraham Levie van Minden* en *Judith Drukker*, geboren op 8 april 1886 te Amsterdam, overleden op 2 juli 1943 te Sobibor, getrouwd op 19 oktober 1909 te Amsterdam met **Philip Manus**, zoon van *Hermanus Philip Manus* (1849-1903) en *Sipora Eitje* (1844-1890), geboren op 31 oktober 1883 te Amsterdam, overleden op 2 juli 1943 te Sobibor
3. **Meijerhoff-Horneman, Laura**, geboren op 13 juni 1862 te Goch, overleden op 23 april 1943 te Sobibor. Zij is een schoonzus van *Emma Sophie Stern-Manus*
4. **Stern-Hornemann, Hedwig**, geboren op 31 juli 1866 te Goch, overleden op 7 mei 1943 te Sobibor. Zij is een schoonzus van *Emma Sophie Stern-Manus*
5. **Stern-Fröhlich, Margarethe**, geboren op 20 juli 1871 te Katowice, overleden op 7 mei 1943 te Sobibor. Zij is familie van *Emma Sophie Stern-Manus*
6. **Manus, Karel Paul**, zoon van *Henri Philip Manus* (1851-1931) en *Soete Vita Israel* (1858-1939), geboren op 12 augustus 1894 te Amsterdam, overleden op 7 mei 1943 te Sobibor, getrouwd op:
 - a. 27 september 1921 te Baarn met **Dorothy Mary Moss**, dochter van *Ben Moss* en *Marion Enthoven*, geboren op 3 oktober 1897 te Heampstead, Graafschap London (GB), gescheiden op 12 december 1932 te Amsterdam
 - b. 13 november 1935 te Amsterdam met **Cornelie (Corry) Henriëtte van Erkom**, geboren op 27 december 1896 te Pretoria (ZA), voor 1942 gescheiden

7. **Manus, Benjamin**, zoon van *Felix Theodort Manus* (1865-1932) en *Sara van Embden* (1869-1939), geboren 26 januari 1892 te Amsterdam, overleden op 4 juni 1943 te Sobibor, getrouwd op 16 september 1913 te Amsterdam met **Sientje Cohen**, dochter van *Alfred Cohen* en *Mariane van Zuiden*, geboren op 27 augustus 1890 te Amsterdam, overleden op 4 juni 1943 te Sobibor
8. **Cohen, Sientje**, dochter van *Alfred Cohen* en *Mariane van Zuiden*, geboren op 27 augustus 1890 te Amsterdam, overleden op 4 juni 1943 te Sobibor, getrouwd op 16 september 1913 te Amsterdam met **Benjamin Manus**, zoon van *Felix Theodort Manus* en *Sara van Embden*, geboren 26 januari 1892 te Amsterdam, overleden op 4 juni 1943 te Sobibor
9. **Manus, Selma Felicia**, dochter *Benjamin Manus* (1892-1943) en *Sientje Cohen* (1890-1943), geboren op 8 april 1915 te Amsterdam, overleden op 4 juni 1943 te Sobibor, getrouwd op 26 augustus 1942 te Amsterdam met **Paul Rudelsheim**, zoon van *Mordechai Rudelsheim* en *Julie Rudelsheim-Rudelsheim*, geboren op 29 augustus 1917 te Amsterdam, overleden op 4 juni 1943 te Sobibor.
10. **Rudelsheim, Paul**, zoon van *Mordechai Rudelsheim* en *Julie Rudelsheim-Rudelsheim*, geboren op 29 augustus 1917 te Amsterdam, overleden op 4 juni 1943 te Sobibor, getrouwd op 26 augustus 1942 te Amsterdam met **Selma Felicia Manus**, dochter *Benjamin Manus* en *Sientje Cohen*, geboren op 8 april 1915 te Amsterdam, overleden op 4 juni 1943 te Sobibor. Paul was jeugdleider buitenschoolse jeugd Joodse Raad.
11. **Manus, Joseph**, zoon van *Marcus Hartog Manus* (1852-1923) en *Aaltje van Praag* (1854-1922), geboren op 10 januari 1889 te Amsterdam, overleden op 9 april 1943 te Sobibor, getrouwd op 9 juli 1919 te Amsterdam met **Henrietta Garnade**, dochter van *Levij Garnade* en *Debora Duis*, geboren op 15 februari 1895 te Amsterdam, overleden 28 augustus 1941 te Amsterdam
12. **Manus, Debora Alida**, dochter van *Joseph Manus* (1889-1943) en *Henrietta Garnade* (1895-1941), geboren op 18 september 1921 te Amsterdam, overleden op 2 juli 1943 te Sobibor, getrouwd op 18 juli 1942 te Amsterdam met **Hartog (Harry) Natkiel**, zoon van *Hijman Natkiel* en *Esther Wijnschenk*, geboren op 13 december 1910 te Amsterdam, overleden op 2 juli 1943 te Sobibor
13. **Natkiel, Hartog (Harry)**, zoon van *Hijman Natkiel* en *Esther Wijnschenk*, geboren op 13 december 1910 te Amsterdam, overleden op 2 juli 1943 te Sobibor, getrouwd op 18 juli 1942 te Amsterdam met **Debora Alida Manus**, dochter van *Joseph Manus* en *Henrietta Garnade*, geboren op 18 september 1921 te Amsterdam, overleden op 2 juli 1943 te Sobibor
14. **Manus, Hartog**, zoon *Marcus Hartog Manus* (1852-1923) en *Aaltje van Praag* (1854-1922), geboren op 15 juli 1883 te Amsterdam, overleden op 23 juli 1943 te Sobibor, getrouwd op 15 april 1910 te Borgerhout met **Mina van Dam**, dochter van *Gombregt van Dam* en *Mina Hertog*, geboren op 8 december 1885 te Oisterwijk, overleden op 23 juli 1943 te Sobibor
15. **Van Dam, Mina**, dochter van *Gombregt van Dam* en *Mina Hertog*, geboren op 8 december 1885 te Oisterwijk, overleden op 23 juli 1943 te Sobibor, getrouwd op 15 april 1910 te Borgerhout met **Hartog Manus**, zoon *Marcus Hartog Manus* en *Aaltje van Praag*, geboren op 15 juli 1883 te Amsterdam, overleden op 23 juli 1943 te Sobibor

16. **Manus, Wilhelmina Alida**, dochter van *Hartog Manus* (1883-1943) en *Mina van Dam* (1885-1943), geboren op 21 augustus 1912 te Borgerhout, overleden op 23 juli 1943 te Sobibor, getrouwd op 15 oktober 1936 te Amsterdam met **Jacob Brandon**, geboren op 15 maart 1912 te Antwerpen, overleden op 23 juli 1943 te Sobibor, evenals hun 5,5 maanden oude zoon **Louis Brandon** (geboren op 18 februari 1943)
17. **Brandon, Jacob**, geboren op 15 maart 1912 te Antwerpen, overleden op 23 juli 1943 te Sobibor, getrouwd op 15 oktober 1936 te Amsterdam met **Wilhelmina Alida Manus**, dochter van *Hartog Manus* en *Mina van Dam*, geboren op 21 augustus 1912 te Borgerhout, overleden op 23 juli 1943 te Sobibor
18. **Brandon, Louis**, zoon van *Jacob Brandon* (1912-1943) en *Wilhelmina Alida Manus* (1912-1943), geboren op 18 februari 1943 te Amsterdam, overleden op 23 juli 1943 te Sobibor
19. **Jacobs, Leonore Fanny Frederika**, dochter van *Gerrardus Jacobs* en *Anna van Raalte*, geboren op 14 oktober 1873 te Amsterdam, overleden op 4 juni 1943 te Sobibor, getrouwd op 23 september 1902 te Amsterdam met **Emanuel Vita Israel**, zoon van *Joseph Vita Israel* en *Rachel Teixeira d'Andrade*, geboren op 21 februari 1873 te Den Haag, overleden op 15 mei 1940 te Amsterdam
20. **Vita Israel, Gerrardus**, zoon van *Emanuel Vita Israel* (1873-1940) en *Leonore Fanny Frederika Jacobs* (1873-1943), geboren op 11 februari 1905 te Amsterdam, overleden op 11 juni 1943 te Sobibor, getrouwd op 30 augustus 1934 te Amsterdam met **Esther van Gelder**, geboren op 25 september 1899 te Amsterdam, overleden op 11 juni 1943 te Sobibor
21. **Van Gelder, Esther**, geboren op 25 september 1899 te Amsterdam, overleden op 11 juni 1943 te Sobibor, getrouwd op 30 augustus 1934 te Amsterdam met **Gerrardus Vita Israel**, zoon van *Emanuel Vita Israel* en *Leonore Fanny Frederika Jacobs*, geboren op 11 februari 1905 te Amsterdam, overleden op 11 juni 1943 te Sobibor

Mauthausen

1. **Monnickendam, Gustaaf (Guus) Karel**, zoon van *André Monnickendam* (1891-1944) en *Amalia Henriëtte Bleekrode* (1895-1945), geboren op 12 december 1921 te Amsterdam, overleden op 5 september 1941 te Mauthausen

Bergen-Belsen

1. **Monnickendam, André**, zoon van *Gabriël Monnickendam* en *Caroline Jacob de Heer*, geboren op 27 augustus 1891 te Veghel, overleden op 31 december 1944 te Bergen-Belsen, getrouwd op 29 juni 1920 te Amsterdam met **Amalia Henriëtte Bleekrode**, dochter van *Samuel Bleekrode* en *Sara Vita Israel*, geboren op 25 juni 1895 te Amsterdam, overleden op 6 mei 1945 te Tröbitz (het 'verloren transport' van Bergen-Belsen). Zij is op 13 juni 1949 herbegraven op de begraafplaats in Muiderberg.

Bernburg

1. **Manus, Rosette (Rosa) Susanna**, dochter van *Henri Philip Manus* (1851-1931) en *Soete Vita Israel* (1858-1939), geboren op 20 augustus 1881 te Amsterdam, overleden in maart 1942 te Bernburg, ongetrouwd